

uit: Michael Elias en Ria Reis (red.),
Getuigen ondanks zichzelf. Voor Jan-Mathijs Schoffeleers bij zijn zeventigste verjaardag (1998), 93-110.

Raadsels op de grens van leven en dood

Michael Elias

*euch allein erzähle ich das Räthsel, das ich sah,
- das Gesicht des Einsamsten.-*
Nietzsche¹

Het verschijnsel dat mensen altijd weer tegenstellingen creëren en naar vormen zoeken om deze te overstijgen, houdt Mathijs Schoffeleers al lange tijd bezig. In zijn onderzoek naar mythen, volksverhalen en rituelen komt daarbij de dubbele betrokkenheid in zijn leven naar voren, die zich onder andere heeft toegespitst op de verhouding van de joodse en christelijke traditie ten opzichte van Afrikaanse godsdiensten. Enerzijds laat hij op de klassieke verhalen uit de Hebreeuwse bijbel, de Evangelieën en de christelijke overlevering nieuw licht schijnen door ze te spiegelen aan orale tradities en rituelen van het Afrikaanse platteland ten zuiden van de Sahara, anderzijds toont hij daarmee aan dat het Afrikaanse gedachtegoed ons westerlingen nader is dan op het eerste gezicht lijkt. Zo ontdekte hij treffende overeenkomsten tussen de tweelingen die aartsmoeder Rebekka in het Genesisverhaal baarde en de tweelingen in de oerwereld van sommige Afrikaanse mythen. Hij trok een lijn van Jakobs nachtelijke strijd met de geheimzinnige man voorbij de Jabbok naar het verhaal over de Afrikaanse poortwachter en initiatiemeester van het dodenrijk Chilubvi. En de ambiguïteit van de bijbelse Jefta vergeleken wij gezamenlijk met de geschiedenis van Mbona, de regenpriester.

Door deze laatste onderneming werd hij mijn promotor. Tot dan toe was ik taalkundige geweest, maar tijdens een bespreking over dat Jefta-artikel liet ik eens vallen zo geboeid te zijn geraakt door een ander verhaal uit *Richteren*, over het raadsel dat Simson de Filistijnen opgeeft, dat ik op raadsels wilde promoveren. Ik was verbluft toen Mathijs me na een ontkennend antwoord op zijn vraag "Heb je al een promotor?" spontaan zei: "Dan word ik dat." Binnen een paar dagen lag er een kopie van de lemmata 'riddle' uit Hastings' *Encyclopaedia of Ethics and Religion* en Eliades *Encyclopedia of Religion* op mijn deurmat, "om te zien of je aanknopingspunten kunt ontdekken. Ik heb alvast een mapje 'raadsels' aangelegd." Bij mijn oriëntatie in de literatuur over raadsels à la Schoffeleers werd snel duidelijk dat mijn interesse voor dit onderwerp me ver weg zou voeren uit de vakken waarin ik was opgeleid. Ik heb er geen spijt van, deze weg te hebben afgelegd en denk met plezier en in dankbaarheid terug aan de inspirerende begeleiding die ik mocht ontvangen. In

mijn bijdrage voor deze feestbundel wil ik het thema tegenstellingen en het overschrijden daarvan toespitsen op raadsels, in aansluiting op mijn enkele maanden geleden verschenen proefschrift.

Tegenstellingen in raadsels

Een van de eigenschappen die men aan raadsels toeschrijft, is dat ze ons tegenvoorstellingen verschaffen voor de ervaringen in de normale wereld. Ze spelen met conceptuele grenzen en overschrijden deze: het verschaft intellectueel genoeg om te kunnen laten zien dat de dingen minder stabiel zijn dan ze op het eerste gezicht lijken.² Men test er elkaars vermogen mee om de wereld om hen heen op een ongebruikelijke wijze te interpreteren. Dat gebeurt door het selectief verwarren van de domeinen die wij gewoonlijk aannemen om orde te postuleren. Een belangrijke functie van raadsels kan dan ook zijn om gangbare classificaties te bevragen.

Het raadsel is een genre uit de orale traditie dat over de hele wereld te vinden is. Dikwijls zijn raadsels zo opgebouwd dat er onverenigbare elementen tegenover elkaar worden gesteld; de gesprekspartner wordt dan uitgedaagd om een oplossing te geven, dat wil zeggen de tegenstellingen te verzoenen. Heel duidelijk is dat het geval in het volgende literaire raadsel, dat iemand mij toezond toen ik met mijn onderzoek naar raadsels begon:

Gij vindt in mij terzelfdertijd
De vreugde en druk, de liefde en nijd
De wraak en gunst, de zonde en deugd
Alsook de ouderdom en jeugd
En zaken meer, als ik verklaar,
Die tegenstrijden aan elkaar³

Uit de mondelinge traditie komen raadsels als: "Wat heeft ogen en kan niet zien?" – Een aardappel. "Wat loopt er van Utrecht naar Leiden zonder te bewegen?" – De weg. "Welke ring is niet rond?" – Haring. Over vorm en inhoud van raadsels, typologie en stijlmiddelen is veel geschreven, vaak in relatie tot een poging tot definitie. In de Europese traditie wordt het vertrekpunt gewoonlijk bij Aristoteles gelegd, die in de *Poetica* over het raadsel schreef: "Want het kenmerk van een raadsel ligt daarin dat men door het combineren van woorden onmogelijke zaken verbindt, terwijl men toch een beschrijving geeft van iets wat bestaat, hetgeen niet mogelijk zou zijn op basis van de woorden in hun eigenlijke betekenis [...]"⁴ Het idee van een onverzoenbare tegenstelling of incongruïteit, dat we hier al vinden, is door veel onderzoekers overgenomen, al zijn er ook tal van raadsels waarin van zo'n tegenstelling geen sprake is.

Met eenvoudige raadsels die kinderen elkaar opgeven, ontdekken ze spelenderwijs de systematiek van taal. "Hoe haal je een olifant uit de Rijn?" Met een hijskraan, met touwen? "Nee, nat." Er is hier verwisseling van grammaticale categorieën: instrumentele bepaling en bepaling van gesteldheid. Met het woord *hoe* in de raadselvraag kan de taalgebruiker beide kanten op. Bij het rijmende voorbeeld hierboven is van zo'n verwarring geen sprake: daar gaat het in referentieel opzicht om een grensoverschrijding. Het persoonlijk voornaamwoord *ik* verwijst daar niet naar een persoon, maar naar een zaak en het antwoord op dit raadsel betreft de *woorden* liefde, nijd en dergelijke, niet de emoties die erachter liggen. Degene die het raadsel op moet lossen, denkt dat misschien wel. De spanning tussen zelfnoemfunctie en referentie is voor kinderen bij uitstek een middel om taboes te doorbreken. Ze vragen: "Wat is het omgekeerde van *Lord*?" Het antwoord fluisteren ze elkaar onder gegiechel toe of ze geven de oplossing in een nieuw raadsel: "Het zit in de broek van een kleuter en het is bruin!" Op plaatsen 'in de marge' tasten met name personen die om een of andere reden (nog) geen duidelijke identiteit hebben, vlees noch vis zijn, met het opgeven van raadsels hun grenzen af. Kinderen en adolescenten leggen elkaar vaak raadsels voor op 'vrijplaatsen', buiten door ouderen gecontroleerde settings. Erotische raadsels met 'onschuldige' oplossingen hebben onder dergelijke omstandigheden een eeuwenoude traditie en worden in elke generatie opnieuw geactualiseerd.

De condities voor wat als een raadsel wordt beschouwd, laten variatie en verandering zien. Zo gaan wij er in onze eeuw in westerse samenlevingen van uit dat wie een raadsel krijgt voorgelegd, een reële kans moet krijgen het binnen afzienbare tijd op te lossen. Dat hangt samen met een praktijk waarin het raadsel als vorm van taalgebruik thuishoort in een sfeer van vermaak. Vanuit historisch gezichtspunt beschouwd, zijn echter noch oplosbaarheid noch vermaak in de traditie van het raadsel bepalende constituenten. Met vele voorbeelden toonde de Duitse onderzoeker Tomasek (1994: 9 e.v.) aan dat 'spel' weliswaar een factor kon zijn bij het raden van raadsels, maar dat het zeer lang geen noodzakelijke voorwaarde is geweest om een bepaalde vorm van taalgebruik als raadsel te kunnen bestempelen. Vanaf de late Oudheid tot de Barok was *obscuritas* een wezenlijk kenmerk van het raadsel, dat zijn plaats had in leergesprekken en strijdsituaties. Oplosbaarheid was daarbij secundair; men aanvaardde dat sommige raadsels geluk en intuïtie vereisten. Pas in later tijd werd het raadselbegrip steeds meer ingeperkt tot 'oplosbaar' in een gezelschap. Nog weer later werden raadsels louter kinderspel; als ze te duister waren, verloren ze hun aantrekkingskracht. Het raadsel 'als ernstige zaak' kennen wij niet meer als vorm van *taalgebruik*, dus in een situatie waarin iemand een ander uitdaagt een raadsel het op te lossen. In onze taal leeft deze betekenis nog wel voort in een

zin als *Dat is voor mij een raadsel*, waar het bijna hetzelfde betekent als 'Dat begrijp ik echt niet'.

Wat is de plaats van raadsels in de taalgebruikssituatie? Een raadsel kan als taalhandeling op zichzelf staan, al dan niet binnen een bepaalde *speech event*⁵ die een ander karakter draagt, maar het is ook mogelijk dat er zoveel raadsels worden opgegeven en opgelost dat men van een 'raadselsessie' kan spreken. De georganiseerde raadselsessie als tijdverpozing voor een bepaalde avond is in onze cultuur verdwenen.⁶ Een raadsel kan bij iemand als vanzelf opkomen in alledaagse conversatie, door een associatie, soms worden er enkele raadsels uitgewisseld en keert de conversatie terug naar het punt waar ze gebleven was.

Om te kunnen weten wanneer een bepaalde taalhandeling geldt als raadsel, dient men tot op zekere hoogte te zijn ingevoerd in de taalgebruiksregels van een gemeenschap. Een taaluiting kan immers zodanig zijn dat ze niet als een gecodeerde opgave wordt opgevat. Mensen hebben dan niet in de gaten dat ze met een bepaalde taaluiting worden uitgedaagd om een raadsel op te lossen. Lang niet alle raadsels hebben de vorm van een vraag of kennen een toevoeging als 'Ik weet een raadsel', 'Zullen we raadsels gaan opgeven?' of 'Rara wat is dat?'⁷ Het woordenboek-raadsel hierboven liet dat al zien en ook elders zijn er voorbeelden van: "We zien hun voetsporen niet" betekent bij de Ngabaka in Centraal Afrika dat er een raadsel wordt opgegeven.⁸ Binnen een bepaald samenlevingsverband behoren bepaalde raadsels met specifieke oplossingen tot de kennis die de eenheid van de groep constitueert. Om een raadsel te kunnen oplossen is kennis van de culturele context onontbeerlijk.

Wat raadsels voor soort taalgebruik zijn, kan verduidelijkt worden door het genre af te zetten tegen de informatieve vraag en de examenvraag. Het verschil met een informatieve vraag is onder andere dat degene die een raadsel opgeeft, het antwoord zelf al weet. Daarbij gaat het overigens om een taaluiting die de strekking⁹ heeft van een vraag, niet om de grammaticale vraagvorm. Het verschil met een examenvraag of test is moeilijker aan te geven. Er is voorgesteld om als bepalend verschil aan te nemen dat bij de test in principe het domein is aangegeven (Tomasek 1994: 50). Een examenvraag is te begrijpen als men het antwoord niet weet; bij een raadsel is de taaluiting soms pas te begrijpen als men het antwoord krijgt. Contextvrije vragen zijn in onze 'disciplinair' georganiseerde wereld als examenvragen niet acceptabel, bij raadsels daarentegen is dat juist heel normaal.

Verschillende onderzoekers hebben erop gewezen dat raadsels in tal van verhaaltradities een plaats hebben bij belangrijke momenten in het leven van de hoofdpersoon. Zo'n moment is bijvoorbeeld een huwelijk, met de daaraan voorafgaande bruidswerving. Een van de meest besproken raadsels in de Westeuropese traditie, dat van Simson in het boek *Richteren* wordt in een

dergelijke context opgegeven. Het komt daarin overeen met de raadselverhalen uit het AT 851-cluster,¹⁰ waarvan de literaire versie *Turandot* het bekendst is.

Verskillende prinsen dingen naar de hand van deze Chinese raadselprinses, die ongemeen schoon is, thuis in alle wetenschappen en zeer geletterd, doch elke man minacht. Slechts hij die in staat zal zijn haar raadsels op te lossen, acht ze zichzelf waardig - elke ander wordt onthoofd. Prins Kalaf kende zichzelf niet meer toen hij een portret van Turandot zag. Aan het hof gekomen, onderwerpt hij zich net als zijn ongelukkige voorgangers aan de raadselvragen.

"Welaan dan", hernam Turandot, "welk schepsel is in alle landen bekend, met een ieder bevriend en toch niet gezind zijn gelijke te dulden?"

"Mevrouw", antwoordde Kalaf, "het is de zon."

En alle geleerden riepen eenstemmig: "Hij heeft gelijk! Het is de zon."¹¹

Prins Kalaf lost niet alleen het raadsel van de zon op, maar ook twee volgende. De prinses wil hem nog meer raadsels opgeven, maar de koning grijpt in. Nu komt Kalaf de prinses echter tegemoet: hij zal van haar afzien als ze zijn raadsel raadt: "Hoe heet de prins die talloze ontberingen heeft doorstaan en zich bedelend brood moest verschaffen, maar nu het toppunt van de roem en alle aardse zaligheid bereikt heeft?" Ze weet: dat is hij zelf - maar wat is zijn naam? Door een slavin zijn slaapkamer in te sturen komt ze erachter.

Meyer, die een uitgebreide studie schreef over raadselvertellingen, merkte op dat in allerlei culturen de vrijersproef aan werkelijke gebruiken beantwoordde (1967: 97 e.v.; 155). In het Duitse Dürrenberg stelde de vader van de bruid de bruidegom raadselvragen, waarvan de 'afgifte' van de bruid afhankelijk was; de vrienden van de bruidegom konden soms ook antwoorden. Tot in de negentiende eeuw vond dit *Brautbegehren* plaats. Meyer signaleerde voorts handwerksgebruiken waarbij raadselvragen beantwoord moesten worden als iemand gezel werd; ook rituele vragen in catechetische vorm zijn hier mogelijk, soms bij examenachtige gelegenheden. Het gaat hier om inwijdingsrituelen. Ook bij andere significante overgangsmomenten werden wereldwijd raadsels opgegeven. Bekend is de passage van James Frazer uit *The Golden Bough* over de Bolang Mongondo op Sulawesi (Celebes), waar raadsels werden opgegeven als er een lijk in het dorp was.¹² Plaats, tijd en omstandigheden om raadsels op te geven kunnen verder in relatie staan tot jaarlijks terugkerende activiteiten op het land. Huizinga (1950 V: 137) schreef over de Toradja's, eveneens op Sulawesi:

Het opgeven van raadsels is bij hun feesten beperkt tot den tijd, die verloopt van het oogenblik, waarop de rijst 'zwanger' wordt, totdat de oogst begint, aangezien het 'uitkomen' van de raadsels bevorderlijk is voor het 'uitkomen' van de rijstaar. Zoo dikwijls er een raadsel geraden wordt, valt het koor in met den wensch: 'floep! kom uit, o onze rijst, kom uit, o vette aren, daarboven op de bergen, daar beneden in de dalen!' In het seizoen dat aan de genoemde periode voorafgaat, is elke letterkundige arbeid verboden, daar zij gevaarlijk zou kunnen zijn voor den groei der rijst. Hetzelfde woord *wailo* betekent raadsel en gierst, d.i. de veldvrucht, die als volksvoedsel door de rijst verdrongen werd.

Het oplossen van raadsels was verder een oude en traditionele techniek, gebruikt in tijden van crisis, als het lot van de enkeling of van een hele gemeenschap op het spel stond, met name als iemands leven op het spel stond.¹³ De betekenis die raadsels in het begin van onze geschiedenis hadden, wordt uitgedrukt in *The Jewish Encyclopedia* (1905), waarvan het lemma 'riddle' begint met de opmerking: "Among the ancients, as witness the story of Ædipus and the Sphinx, a riddle was a more serious matter than in modern times, more in the nature of a wager than of an amusement." In hetzelfde hoofdstuk van *Homo Ludens* waaruit bovengeciteerde passage komt, stelt Huizinga dat het raadsel een "gewichtig agonaal element is in het sociale verkeer". Hij doet dat bij de bespreking van een tekst uit de Vedische overlevering, de Rigveda, waarin staat dat bij de Brahmaan Vidagdha Sakalya het hoofd van de romp valt, wanneer deze het antwoord op een raadselvraag schuldig moet blijven, te interpreteren als een onthoofding. Dit Oudindische verhaal heeft betrekking op sacrale raadselwedstrijden die plaatsvinden tijdens grote offerfeesten. Huizinga stelt in dat verband: "Het raadsel toont zijn heilig, dat beteekent 'gevaarlijk' karakter in het feit, dat het in mythologische of rituele teksten bijna altijd een 'halsraadsel' blijkt te zijn, d.w.z. een opgave met de oplossing waarvan het leven gemoeid is, waarvan het leven de inzet is." Tijdens deze offerfeesten, waarin de Brahmanen met elkaar wedijveren in kosmogonische raadselvragen, geldt het als hoogste wijsheid een vraag te stellen, die niemand beantwoorden kan. De vragen worden door hun raadselvorm publiek; ze gaan de gemeenschap aan. Degenen die elkaar bekampen, doen dat in naam van en ten overstaan van de gemeenschap. Het zijn vragen en verhalen van leven en dood, die ritueel herhaald worden om de vrede te garanderen.

Hals- en rechterraadsels

Dit woord *halsraadsel*, dat Huizinga voor zover ik heb kunnen nagaan als eerste binnen het Nederlands invoert, is ontleend aan het Duitse *Halslösungsrätsel*, dat sinds het eind van de negentiende eeuw in volkskundige studies in gebruik was (vgl. Wossidlo 1897: 321). Het eerste deel ervan kent een pendant in het Nederlandse *halslossing*, door het *WNT* omschreven als: "Lossing, bevrijding van den hals, namelijk door afkoop van de doodstraf, aan welke men om eenig misdrijf schuldig staat. Thans nog alleen als een historische rechtsterm." Huizinga gebruikt de Nederlandse benaming in iets afwijkende zin, namelijk voor *alle* verhalen waarin een raadsel de inzet vormt van het leven. De Duitse term is specifiek: ¹⁴ *Halslösungsrätsel* zijn korte verhalen die in Europa sinds het midden van de negentiende eeuw verteld worden over ter dood veroordeelden die vrijkomen door hun rechter een raadsel op te geven dat deze niet op kan lossen.

Opmerkelijk is dat de raadselvragen waarmee gevangenen hun vrijheid bewerkstelligen - afgezien van het feit dat zoiets vanuit een hedendaags gezichtspunt bezien zeer curieus is - de eigenschap hebben dat ze vrijwel onoplosbaar zijn. Dat komt doordat de oplossing gebaseerd is op wederwaardigheden van de raadselopgever die niet toegankelijk zijn voor degene die het raadsel op moet lossen. Bovendien zijn deze ervaringen uitzonderlijk; sommige ervan doen onderzoekers gruwen. Ze bevinden zich op de grens van het gangbare cultuurpatroon, zo werd in de vorige eeuw al vastgesteld. Wij zouden zeggen: het zijn geen echte raadsels.

Voor dit type raadsels is in het Nederlands taalgebied een aparte term voorhanden, voornamelijk in volkskundig onderzoek: *rechterraadsel*. Rechterraadsels liggen op de grens van zowel raadsel als verhaal: eigenlijk zou men moeten spreken van *rechterraadselvertellingen*. Ze betreffen altijd de halslossing in een juridisch kader. Terwijl in de mythen en riten die Huizinga bespreekt, iemand doodgaat die niet kan raden, zijn de raadsels in de negentiende-eeuwse vertellingen waarvoor de rechter geen oplossing weet, altijd levensreddend. Ik geef hieronder een overzicht van de vier typen die in dit kader internationaal voorkomen.

(1) Levenden uit de dode

"Toen ik henenging en ik wederkwam, vijf levend uit een een dode nam, de vijfde maakte de zesde vrij, komt raad het eens en zegt het mij." De veroordeelde, die van de rechter drie dagen de tijd had gekregen om een raadsel te bedenken, had langs de weg het geraamte gezien van een paardenkop, waarin een nest met jonge vogeltjes was gebouwd. Dat leverde hem de stof op voor een raadsel. De rechter, die het antwoord niet wist, liet hem vrij.

Raadsels met de tegenstelling dood – leven zijn niet exclusief voor het juridisch kader. Orale tradities in de hele wereld laten dat zien. *De dode draagt de levenden* (schip, schoen), *de doden spreken, de levenden zwijgen* (bladeren, gedroogd en vers), *de doden begraven of bedekken de levenden* (as bedekt vuur).¹⁵ Een Afrikaans voorbeeld (Roscoe 1971: 143): *We call the dead – they answer. We call the living – they do not answer* (Dry leaves sound when trodden on. Fresh ones don't.) Ook de verhalen waaraan in het bijzonder het raadsel van de levende vogeltjes in de paardenschedel verwant is, kennen een traditie. Dit raadseltype wordt ook wel Simson-raadsel genoemd, naar de al genoemde passage uit *Richteren* (14: 14) waarin Simson het opgeeft aan de Filistijnen. Hij verraadselt daar dat hij in het karkas van een leeuw die hij had gedood een zwerm bijen zag, waarop hij de honing eruit nam en ervan at. Een andere mogelijke bron is de Oudnoorse *Hervararsaga*, waarin een raadselwedstrijd wordt beschreven tussen de in vermomming optredende Germaanse oppergod Odin en koning Heidrek. Eén van de raadsels die de koning op krijgt te lossen is dat van een broedende gans in een ossenschedel. Hoewel de negentiende-eeuwse

vertellers dergelijke raadsels presenteren alsof de veroordeelden in het juridisch kader ze zo hebben meegemaakt, zetten ze eeuwenoud materiaal in een nieuwe context.¹⁶

(2) Ilo

Het onderzoek naar rechterraadsels begon met een ander raadseltype: het zogenoemde Ilo-raadsel. Müllenhoff gaf er in zijn *Sagen, Märchen und Lieder der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg* (1845) een voorbeeld van, dat hij inleidde met de woorden: "So erzählt man auch: Einer Frau war ihr Hund, der Ilo hieß, gestorben. Da hatte sie sich aus seinem Fell ein paar Schuhe machen lassen. Als nun ihrem Manne das Leben abgesprochen ward, rettete sie ihn, indem sie den Richtern dies Rätsel aufgab, das sie nicht lösen konnten."¹⁷

Op Ilo ga ik
Op Ilo sta ik,
Op Ilo kumm ik herangerannt,
Ilo is mi wul bekannt,
Op Ilo keer un wend ik mi.
Op Ilo heff ik Freud und Leid:
Ratet, ihr Herren, nun ist es Zeit."

In een latere studie geeft hij er de toelichting van een informant bij:¹⁸

Ein Mann war einst zum Tode verurtheilt. Die Frau des Mannes erhält von den Richtern die Vergünstigung, ihnen ein Räthsel aufgeben zu dürfen, und wenn sie, die Richter, dann nicht im Stande wären, dasselbe zu lösen, so solle ihr Mann Leben und Freiheit haben. Die Frau tödtet darauf ihren Hund, füttert mit dem Fell desselben ihre Pantoffeln aus, und tritt so vor die Richter und giebt ihnen obiges Räthsel auf.

Het Ilo-raadsel gaat terug op verhaalstof die het motief van de vermoorde geliefde bevat: in oorsprong is het geen hond, maar de minnaar van een koningin (vaak een slaaf), die vermoord wordt door echtgenoot of zoon. Als de koningin in bezit komt van het lijk, maakt ze daar verschillende gebruiksvoorwerpen van. Altijd wordt er een drinkkop van de schedel gemaakt; soms ook een stoel van de beenderen, een spiegel van de ogen, een boek van de huid, een gordel van het haar, kaarsenhouders van de benen, lampen van de handen, en een schaal van het borstbeen. De moordenaar van de minnaar (man of zoon) wordt vervolgens uitgedaagd om het raadsel dat de koningin opgeeft te raden; doet hij dat goed dan moet zij sterven, lukt het hem niet, dan verspeelt hij zijn koninkrijk of sterft.

(3) De zogende dochter

Het derde type betreft een verhaal dat in heel Europa in allerlei varianten verzameld is en dat in de Oudheid al bij verschillende schrijvers te vinden is: de geschiedenis van Cimon en Pero. De eerste is ter dood veroordeeld, zit in de

gevangenis en mag weliswaar bezoek ontvangen, maar de gevangenenbewaarders dienen erop te letten dat geen voedsel binnen wordt gebracht: de opzet is dat de man de honger dood sterft. Hoewel de bewakers er telkens als zijn dochter Pero op bezoek komt, nauwkeurig op toezien dat zij geen voedsel meebrengt, blijft de man in leven. De verbazing daarover leidt ertoe dat men vader en dochter gaat bespieden en op die manier ontdekt men dat de dochter haar vader de borst geeft. De autoriteiten zijn daarop zo geraakt door dit blijk van kinderlijke liefde, dat ze tot vrijlating besluiten. In het zestiende eeuwse *Strassburger Rätselbuch* verschijnt dit verhaal als raadsel:¹⁹ "durch seulen gesogen ist herren betrogen, des dochter ich was des mutters bin ich worden, ich hab meiner muter ein schön man getzogen." In de negentiende en twintigste eeuw blijkt het door vertellers in de setting van rechter en veroordeelde te zijn gezet. Zoals gebruikelijk wordt het (meestal door de dochter van de veroordeelde) verteld aan de rechters, die het als antwoord aanvaarden voor het raadsel dat ze niet konden oplossen.

Het raadsel van de Zogende Dochter kent vermoedelijk de grootste verspreiding van alle rechterraadsels. Algemeen wordt ervan uitgegaan dat dit raadsel, waarin de verhoudingen tussen de generaties omgekeerd worden, teruggaat op ouder materiaal waarin onnatuurlijke verwantschapsverhoudingen verraadseld worden. Taylor merkte in een artikel over raadsels en familieverhoudingen op: "When consanguinity became a problem studied as a part of canon law, these family-riddles took on a legal color." (1938: 29) In de moderne traditie geven dergelijke raadsels vaak de suggestie van iets verschrikkelijks, terwijl de oplossing onschuldig is. Een voorbeeld is het volksraadsel: "Ik ben de oorzaak van mijn moeders dood, ik heb mijn vader helpen doodslaan, ik heb mijn zuster getrouwd." - Moeder stierf bij mijn geboorte, vader was slager, ik werd predikant en verbond in de kerk een zuster in de echt. Ook het raadsel van de Zogende Vrouw is te beschouwen als een onschuldige versie van het incest-motief, dat in de Europese raadseltraditie bij uitstek verbonden is met de antieke roman *Historia Apollonii regis Tyri*.

Het raadsel van de zogende dochter onderhoudt een verre betrekking met Koning Salomo in de joodse traditie aan wie de koningin van Seba bij haar bezoek in raadsels alles voorlegt wat zij in gedachten heeft. "Salomo wist het antwoord op al haar vragen; niets was voor de koning zo duister dat hij het antwoord schuldig moest blijven" (1 Kon 10: 3). De tekst van Koningen spreekt niet over de inhoud van de raadsels, maar in de rabbijnse literatuur is er informatie over te vinden. Een van de vragen luidt:

Wat is dit? Een vrouw zegt tegen haar zoon:

Jouw vader is mijn vader
en je grootvader is mijn man
jij bent mijn zoon
en ik ben je zuster.²⁰

Waarop Salomo sprak: dat waren zeker de dochters van Lot - verwijzend naar de incest, beschreven in Genesis 19: 32-38, waar de beide dochters van Lot met hun vader slapen en kinderen van hem krijgen.

Het verhaal spoort met de mythologie van volken waarin koningen bij uitstek van doen hebben met overschrijdingen van het incesttaboe. Verschillende onderzoekers²¹ hebben het verband tussen raadsels en incest benadrukt: "Incest is not only the first sin, but also the first riddle."

(4) Ongeboren

Het vierde rechterraadsel komt in Nederlandse verzamelingen het minst voor; het gaat daarin net als in het Ilo-raadsel om het gebruik van ledematen van een dood dier (zoals in het Ilo-raadsel). Eén van de regels daarin luidt: ik draag de huid van een merrie in mijn hand. Bedoeld is een zweep uit de huid van een merrie. In dit raadseltype komt echter een ander motief naar voren, dat in de Ilo-raadsels ontbreekt: de Ongeborene. De verzamelaar van volksverhalen Tinneveld geeft een uitgebreide versie, die werd opgetekend uit de mond van verteller Hend Stinissen (Liemers, Gelderland), op de band gezet en als volgt genoteerd:²²

Vroger toe was ter een wet gewes, atter één veur de dood veroordeeld wier, dan kon der iemand kommen en geven den heer een raodsel op en dan kon den heer den dri'j daag oaver raoje. Raoje hi'j 't, dan mos den veroordeelde aan de galg, mao vespölle hi'j 't, dan was de moordenaar vri'j.

Een man zat veur de dood veroordeeld. Zien zoon doch: "Wach ik gao nao de rechters en zet een raodsel op. Kumpe bi'j de rechters en zeit datte eur een raodsel op wol geve. "'s Goed", had een rechter gezeid, "dan moj mor is vetelle wat veur raodsel."

De zoon zei: "Pas goed op, rechters. Ik het geète linge, ongebore dinge; hoog ien 'n boom, zeuven vuut ien de eerde; zo velos ik mien olde vader." De rechter har 't opgeschreve. Den dadden dag had de zoon weerum motte komme. Mao zi'j harre niet gewette wat 't gewes was. Toe had de jong 't uut motte legge. Hi'j had gezeid: "Asse slachten een bees met een kalf ter ien, dan is die niet gebore. En ien de boom daor hek twee brette gemaak. Hoog een bret, en één een bitje lèger. Op de boavenste plank hek zeuven vuut eerd gebroch en toe zun'k op den anderen gegaon. Dus ik zat hoog ien den boom en zeuven vuut onder de eerd. En zo hek velos mien olde vader." En hi'j had gewonne.

Het motief van de ongeborene is tenminste tweeduizend jaar oud; de oorsprong ligt vermoedelijk in de Oriënt. Raadsels van dit type komen ook zonder het negentiende-eeuwse kader van de halslossing voor. Zo is een Nederlands raadselboek uit de zestiende eeuw, *Een niev clucht boecxken*, het raadsel van de ongeboren Adam te vinden:

Raet.

Het en wert noyt geboren van vrouwen lijf ende begrauen in zijns moeder lichaem, en(de) zijn soon nam zijn oude moeder haren maechdom?"

Ant.

Adam en is van gheen wijf maer van der aerden ghecome, daer inne hy ooc begraven wert. Ende so nam zijnen soon Abel zijnder ouder moeder den maechdom, dats der aerden, daer inne hy als die eerstgheboren mensche begraven wert.²³

Raadselvertellingen waarin de held ongeboren is of waarin deze op een ongeboren paard rijdt dan wel ongeboren vlees eet, zijn in Europa wijdverbreid. Net als bij het Ilo-raadsel kent het ongeboren-zijn de overgang van mens naar dier. In raadselvertellingen heeft de ongeboren held door zijn status en wat hij heeft meegemaakt bijzondere macht. Buiten de context van de mondelinge overlevering komt het motief onder andere voor in Shakespeare's *Macbeth*, waar alleen Macduff als de ongeboren held, "from his mother's womb untimely ripped",²⁴ Macbeth zal kunnen verslaan.

Grensvervaging

In de onderling vaak met elkaar verbonden bronnen van het rechterraadsel wordt de natuurlijke en culturele orde aangetast en een chaotische situatie gepresenteerd. De grens tussen leven en dood vervaagt, tegenstellingen tussen mens en dier, man en vrouw worden opgeheven, verboden seksuele betrekkingen, overspel en sporen van kannibalisme komen aan het licht; de grenzen van het lichaam vervagen. In een van de Ongeboren-vertellingen is de man die uit een dode vrouw met een keizersnede ter wereld kwam, bladeren in zijn schoenen doet (zodat hij boven de aarde is) en aarde in zijn hoed (zodat hij onder de aarde is), op een paard rijdt dat eveneens ongeboren is, terwijl hij in zijn hand een zweep houdt die gemaakt is uit de huid van de merrie, bij uitstek een figuur in wie grenzen vervagen. In verschillende culturen worden (quasi-)ongeborenen geassocieerd met magische krachten ter bescherming van de gemeenschap, of integendeel, ter beschadiging ervan. Ginzburg (1993: 148) behandelt het thema van de ongeborene (*mogut*) met betrekking tot Noord-Kroatië. Net als andere, vergelijkbare figuren (met de helm geboren, met een staart geboren), is hij voorbestemd om in vaststaande periodes tegen heksen en vampiers te vechten, betoveringen te verbreken of oogsten te beschermen. In raadselverhalen treedt de Ongeborene op verschillende plaatsen op: in het bruidswervingskader wordt hij door het huwelijk met de prinses als het ware opnieuw geboren, in het juridisch kader is hij aanvankelijk ten dode opgeschreven, maar zoals hij vroeger uit een dode moeder tot leven kwam, verwerft hij ook nu opnieuw het leven.

Ook in de raadselverhalen van de Levenden in de dode is sprake van figuren die grenzen overschrijden. Het verhaal uit Richteren laat ook Simson als grensfiguur zien: als bruidegom bevindt hij zich in een overgangsfase. De raadsels van de bijen in het karkas van de leeuw en van het vogelnest in de

ossenschedel heffen de tegenstelling leven-dood op. De *Hervararsaga* laat een vermenging van de mens Gestumblindi met de god Odin zien, zodat ook hier de verschillen wegvallen en er sprake is van een dubbelfiguur, die gelijkenis vertoont met de wezens uit de Griekse mythologie. In de bronnen voor het Ilo-raadsel is er vermenging van menselijke of dierlijke ledematen: daardoor krijgt de raadselopgever, net als de sfinx die Oedipus een raadsel opgeeft, monsterlijke trekken, wat nog versterkt wordt door de misdaad en de suggestie van necrofilie. In de bronnen voor het raadsel van de Zogende Dochter vervaagt de scheiding tussen generaties.

Wat heeft nu de grensoverschrijding (een kenmerk van het raadsel) van doen met het juridisch kader (de omliggende vertelling)? De situatie tussen leven en dood waarin de veroordeelde in het rechterraadsel zich bevindt, is te vergelijken met de liminale fase in een initiatieproces, waarin grenserving, zoals Turner (1977: 94 e.v.) heeft aangetoond, een centrale rol speelt. In de verhalen waarop de vertellers van het rechterraadsel de oplossingen voor de raadsels in het juridisch kader laten teruggaan, zien we elementen die voor de veroordeelden een referentiekader vormen. Recent is door Dorst (1983: 417) geopperd om dergelijke verhalen in verband te brengen met de traditie van het groteske, waarin grensoverschrijdingen, verdraaiingen en omkeringen als momenten van vrijheidsbeleving te beschouwen zijn. Zo signaleert hij in de groteske wederwaardigheden van het lichaam in hals- en rechterraadsels een overeenkomst met de eigenschappen van de stemmen in een vrije en open dialoog: deze wordt gekenmerkt door instabiliteit en ambiguïteit. Anders dan bij Turner echter, die de wisselwerking van structuur en anti-structuur als noodzakelijk voor het menselijk handelen beschouwt, krijgt bij Dorst alleen de anti-structuur een uitgesproken positieve connotatie, omdat 'het volk' daarmee een wapen in handen heeft tegen de heersende macht, die hij als negatief afschildert.

Deze aanpak miskent echter de rol van het geweld in het verhaalmateriaal en kan daarmee geen licht werpen op de vernieuwing in de verhaaltraditie die het rechterraadsel vormt. Het werk van René Girard heeft inzichten opgeleverd om de gecompliceerde verhouding tussen deze raadsels en de verschillende kaders waarin ze zijn overgeleverd beter te kunnen begrijpen. Het wegvallen van verschillen en de grensoverschrijdingen in de verhalen die ten grondslag liggen aan het rechterraadsel, kunnen in zijn theorie worden opgevat als uitingsvormen van een 'mimetische crisis'. Zo'n crisis is het gevolg van een onbeheersbaar geworden rivaliteit in de samenleving, die in de raadselverhalen waar het hier om gaat, bijvoorbeeld gestalte krijgt in de vrijers die te hoop lopen om het raadsel van de onbereikbare prinses op te lossen. In het cultuurhistorische scenario dat Girard ons schetst, wordt zo'n crisis opgelost door het aanwijzen en uitdrijven van een zondebok, die de ongedifferentieerde massa voor enige tijd

verenigt, waardoor de gemoederen tot bedaren kunnen komen.²⁵ Zo loopt de fase waarin een uitweg wordt gevonden uit de mimetische crisis uit op wat later een offer zal worden genoemd, maar wat in oorsprong een gemeenschappelijk bedreven moord is.

Deze gedachte sluit aan bij de observatie dat raadsels een plaats hebben op crisismomenten; de grensoverschrijdingen zijn een uitdrukking van de misdaden die men de zondebok toedicht om uitdrijving of moord te rechtvaardigen. Daarin wordt de spanning ontladen en de rust hersteld: het vormt het stichtend geweld dat volgens Girard aan de oorsprong van onze cultuur ligt. Zoals mythen ons laten zien, vindt daarna een opmerkelijk proces plaats: de zondebok krijgt de schuld van de crisis en de gemeenschap vergeet dat hij of zij juist het product daarvan is. Tegelijk echter wordt de zondebok na afloop beschouwd als de oorzaak van de herwonnen eenheid. Deze wending is voor de gemeenschap noodzakelijk om de eigen rol in het uitoefenen van geweld niet onder ogen te hoeven zien. Enerzijds krijgt de zondebok daardoor in de mythologie de trekken van een hoog verheven god, anderzijds moeten hem - om de uitdrijving te rechtvaardigen - allerlei misdaden, overtredingen en taboeschendingen worden toegedicht, waardoor hij het karakter van een duivel krijgt. De unieke ervaringen die op de grens van leven en dood verraadseld worden, weerspiegelen zo de geïsoleerde positie van de raadselopgever: het raadsel kan als een substituut worden beschouwd voor het sacrificiële einde van de crisis.

De rechterraadselvertelling laat echter een nieuwe ontwikkeling zien, die aansluit bij moderne rechtsopvattingen, waarin men in staat is geweld als verzelfstandigd te ervaren. Dat wij een gewelddaad apart kunnen stellen, er een misdaad in zien die op zichzelf staat, komt vanwege de doelmatigheid van de rechtsinstellingen, die boven alle antagonisme uitreikt. Wij zijn inmiddels gewend aan deze 'juridische transcendentie',²⁶ maar in samenlevingen waar deze ontbreekt, vindt men direct weer het nabootsende en herhalende karakter van het geweld terug. Door een inefficiënt juridisch proces kan de geweldscyclus nauwelijks gestopt worden. De bloedwraak is daar een voorbeeld van: de zich eindeloos herhalende imitatie van een eerdere moord brengt generaties later nog mensen tegen elkaar in het geweer. Men kan een gerechtelijk proces beschouwen als een gestolde vorm van rivaliteit: er is een vreedzame beslechting, waardoor er een einde komt aan bloedwraak en geweld. Door het rechtssysteem hoeft men de veroordeelde niet meer als 'offer' te zien; de jurisdictie transformeert het mimetisch geweld tot gerechte straf.

Van dit inzicht lijken de negentiende-eeuwse vertellers blij te geven als zij het oude raadselmateriaal in een nieuw betekenisveld gaan plaatsen. Rechter en veroordeelde hebben ze als gelijkwaardig tegenover elkaar gesteld, en met het verhaal dat 'het gewone volk' slimmer kan zijn dan een hogergeplaatste sluiten

ze aan bij een bekend thema in volksverhalen: het publiek mag er even van genieten dat de wereld er heel anders uitziet. Maar belangrijker is dat ze daarmee verhalenderwijs de willekeur tot uitdrukking hebben gebracht die elke veroordeling principieel in zich draagt. Met het rechterraadsel oefenen vertellers kritiek uit op de beperktheden en wisselvalligheden in de rechtspraak, met name op het ten uitvoer brengen van een doodvonnis.

De veroordeelde bewijst zich superieur door de rechter te confronteren met kennis uit een ontoegankelijke wereld. In het ambt van rechter heeft nu juist de kennis van dergelijke ervaringen institutioneel vorm gekregen, wanneer men zijn positie opvat als afgeleid van die van de goddelijke koning, voorwaardelijk ten offer bestemd. Deze koning heeft de januskop van de zondebok, zowel boosaardig als weldadig, corresponderend met respectievelijk de overtredingen die zouden zijn begaan (desintegratie) en de heilzame werking (unificering) van de uitdrijving. Daarmee is hij in staat om rivaliteit en wraak binnen een samenleving in goede banen te leiden. Een dergelijke interpretatie wordt gerechtvaardigd door het trekken van een parallel met inhuldigingsriten, zoals die met name in Afrika onderzocht zijn.²⁷ Net als de veroordeelde heeft ook de rechter twee gezichten, waardoor er een wisselwerking kan plaatsvinden die tot vrijspraak leidt.

Als het vonnis uitgesproken is, behoren de veroordeelden in het rechterraadsel in wezen al tot het rijk der doden, maar door een raadsel op te geven waarin ze hun hoogstpersoonlijke en bizarre ervaringen verraadselen, keren ze terug onder de levenden. Daarmee zijn ze in zekere zin te vergelijken met degenen die beweren 'aan de overkant' te zijn geweest: zij hebben de grens tussen leven en dood overschreden, waardoor ze bijzondere inzichten hebben gekregen en als herrezenen te beschouwen zijn. Dit thema is bekend uit tal van verhalen en rituelen, waarin personages iets 'zien' en dan weer terugkomen.²⁸ Een bekend voorbeeld is dat van de bijbelse figuur Jakob, die vecht met een engel, waarna hij voor zijn leven aan één zijde mank wordt.²⁹

Deze 'terugkeer uit de dood' neemt ook bij Schoffeleers een belangrijke plaats in, onder andere in zijn studie over unilateralen, wezens met slechts één lichaamshelft en quasi-unilateralen, zoals manklopers. Hij stelt dat zo'n verminking kenmerkend is voor ontmoetingen met het goddelijke: in dergelijke figuren ontvouwen zich betekenissen die wereldwijd grote overeenkomst vertonen. Soortgelijke verhalen als van Jakob kan men immers te horen krijgen van Afrikaanse stadsbedelaars, schreef hij.³⁰ Nazikhale (letterlijk 'blijf jij maar daar') is een man uit Zuid-Malawi, die beweerde dat hij ooit dood was geweest, maar van God weer onder die naam naar de aarde terug moest. Daarbij werd een van zijn benen ingekort zodat hij kreupel werd.

De eenbenigen illustreren met hun eenzijdige verminking het principe van de levengevende asymmetrie, niet zelden in situaties waarin mensen geroepen

worden om hun samenleving uit een rivaliteitscrisis te halen. Zulke personen hebben een mediërende functie tussen die twee werelden. Raadsels op hun beurt vertegenwoordigen enerzijds normale mensentaal - de gebruikte woorden zijn vertrouwd - maar ze refereren anderzijds aan abnormale en schijnbaar onmogelijke begripscombinaties. Pregnant komt dit naar voren in het rechterraadsel: de veroordeelden hebben in feite de doodsgrens al overschreden, maar de asymmetrie van het raadsel geeft hun nieuw leven. In termen van lichamelijke asymmetrie zou men kunnen zeggen dat de woorden in het raadsel 'mank lopen'.

Literatuur

Aarne Antti A. & Stith Thompson

1961 *The Types of the Folk-tale* (= *Folklore Fellows Communications* 184). Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1961, 1987⁴.

Archibald, Elizabeth

1991 *Apollonius of Tyre*. Cambridge: Brewer.

Aristoteles

De arte poetica liber, bezorgd door R. Kassel. Oxford UP, 1965. Nederlandse vertaling door N. van der Ben & J.M. Bremer. Amsterdam: Atheneum/Polak & Van Gennep, 1986.

Braekman, W.L.

1985 *Een raadselboek uit de zestiende eeuw* (= *Scripta. Mediaeval and Renaissance Texts and Studies* 15). Brussel: UFSAL.

Dorst, John D.

1983 Neck-riddle as a Dialogue of Genres. Applying Bakhtin's Genre Theory. *Journal of American Folklore* 96 (382): 413-33.

Elias, Michael

1998 *Rechterraadsels of De twee gezichten van de zondebok*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Maastricht: Shaker Publishing.

Frazer, James George

1911- *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, vol. 6 *The scapegoat*. New York: Macmillan, 1951³.

Ginzburg, Carlo

1989 *Storia notturna*. Turijn: Giulio Einaudi. Nederlandse vertaling *Extasen. Een ontcijfering van de heksensabbat*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1993.

Girard, René

1978 *Des choses cachées depuis la fondation du monde. Recherches avec Jean-Michel Oughourlian et Guy Lefort*. Paris: Grasset.

1987 Generative Scapegoating. In: G. Hamerton-Kelly (ed.), *Violent Origins. Ritual Killing and Cultural Formation* (Stanford: Stanford UP), 73-148.

Gorfain, Phyllis

1976 Riddles and Tragic Structure in *Macbeth*. *Mississippi Folklore Register* 10: 187-209.

Harries, Lyndon

1971 The Riddle in Africa. *Journal of American Folklore* 84 (334): 367-93.

Huizinga, Johan

1950 *Verzamelde Werken*. 9 delen. Haarlem: Tjeenk Willink.

Hymes, Dell

1974 *Foundations in Sociolinguistics. An Ethnographic Approach*. London: Tavistock.

Kretschmer, Paul

1899 Zur Geschichte von der 'säugenden Tochter'. *Zeitschrift für deutsches Altertum* 43: 151-57.

Maranda, Elli Köngäs

1971 Theory and Practice of Riddle Analysis. *Journal of American Folklore* 84: 51-61.

Meyer, Hansjörg

1967 *Das Halslösungsrätsel*. Inaugural-Dissertation Julius-Maximilians-Universität Würzburg.

Müllenhoff, Karl Viktor

1845 *Sagen, Märchen und Lieder der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg*. Kiel. Neue Ausgabe, besorgt von Otto Mensing. Schleswig: 1921. Fotografische herdruk van (1921): Hildesheim/New York: Georg Olms Verlag: 1976.

1883 Ein Räthsel. *Am Urds-Brunnen* Heft 2 Jahrgang 3 Band II, 37.

Nietzsche, Friedrich

1883 *Also sprach Zarathustra. Ein Buch für Alle und Keinen*. In: Giorgio Colli & Mazzino Montinari (Hrsg.), *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe* 4. Berlin: Walter de Gruyter, 1980.

Pétis de la Croix, François [et Alain-René Lesage]

1711- *Les Mille et un Jour. Contes Persans, traduits en François*. 5 delen. Amsterdam:

1713 Pierre de Coup. Nederlandse vertaling door C.F. van der Horst *De Duizend en één dag (Hezârijek Roez) Perzische verhalen*, 4 delen. Santpoort: C.A. Mees, 1927-28.

Rank, Otto

1912 *Das Inzest-Motif in Dichtung und Sage. Grundzüge einer Psychologie des dichterischen Schaffens*. Leipzig/Wenen: Deuticke, vermeerderde druk 1926², herdrukt Darmstadt, 1974.

Róheim, Géza

1934 *The Riddle of the Sphinx or Human Origins*. Vertaald uit het Duits door R. Money-Kyrle. London: Hogarth Press; New York etc.: Harper & Row, 1974.

Roscoe, Adrian

1971 *Mother is gold: a study in West African literature*. Cambridge: Cambridge UP.

Schipper, Mineke

1990 *Afrikaanse letterkunde*. Baarn: Ambo; Den Haag: Novib.

Schoffeleers, Jan-Mathijs zie de bibliografie achterin dit boek.

Searle, John R.

1968 *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge UP.

Shakespeare, William

Macbeth. Ed. by Kenneth Muir (= *The Arden Edition of the Works of William Shakespeare*). London: Methuen & Co., 1955.

Simonse, Simon

1992 *Kings of Disaster. Dualism, Centralism and the Scapegoat King in Southeastern Sudan*. Leiden: Brill.

Taylor, Archer

1938 Riddles Dealing with Family Relationships. *Journal of American Folk-Lore* 51 (199): 25-37.

1951 *English Riddles from Oral Tradition*. Berkeley en Los Angeles: University of California Press.

Tinneveld, A.

1976 *Vertellers uit de Liemers*. Wassenaar: Neerlands Volksleven.

Tomasek, Tomas

1994 *Das deutsche Rätsel im Mittelalter*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Turner, Victor

1977 *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989⁶. Eerste editie Aldine, 1969.

Wossidlo, Richard

1897 *Mecklenburgische Volksüberlieferungen*. Erster Band: *Rätsel*. Wismar: Hinstorff'sche Hofbuchhandlung Verlagsconto.

Wünsche, August

1883 *Die Räthselweisheit bei den Hebräern, mit Hinblick auf andere alte Völker dargestellt*. Leipzig: Otto Schulze.

¹ Also sprach Zarathustra (Nietzsche 1980): III, "Vom Gesicht und Rätsel", 197.

² Zo formuleerde het de Finse raadselonderzoekster Elli Köngas Maranda (1971): 53.

³ De oplossing luidt: het woordenboek.

-
- ⁴ *De arte poetica liber* 1458^a; de vertaling is van Van der Ben & Bremer (1986): 72.
- ⁵ Ik gebruik de terminologie van Hymes (1974).
- ⁶ Althans niet in de vorm zoals die in traditionele samenlevingen (en voor de opkomst der massamedia tot enkele decennia terug ook in West-Europa) gebruikelijk was; in zekere zin zou men televisiequizen kunnen beschouwen als een voortzetting van de oude raadselcultuur.
- ⁷ Vgl. Harries (1971): 383: "The function of the opening formulas is to establish the contextual situation for the riddle exchange."
- ⁸ Het antwoord luidt: een kano. Uit Schipper (1990: 70).
- ⁹ In termen van Searle (1968): de *illocutionary force*.
- ¹⁰ AT verwijst naar het classificatiesysteem van volksverhalen, ontworpen door de Fin Antti Aarne (1910), dat zijn beslag heeft gekregen in een typencatalogus die later is herzien en uitgebreid met behulp van de Amerikaan Stith Thompson. AT staat voor Aarne & Thompson (zie bibliografie).
- ¹¹ Citaat uit *De Duizend en één dag*, deel II, 366. Nederlandse vertaling door C.F. van der Horst van Pétis de la Croix (1711).
- ¹² Deel 6 van de *Golden Bough*, "The scapegoat", p. 121, noot 3, waarin een Nederlands artikel van N.P. Wilken en J.A. Schwarz uit 1867 wordt aangehaald.
- ¹³ Gorfain (1976): 199. Zie verder de lemmata *riddle* in James Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (Edinburgh: Clark, 1908-21) en *Rätsel* in *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung von Georg Wissowa u.a. (Stuttgart: Metzler, 1894-1978).
- ¹⁴ Dat wil zeggen: in bepaalde onderzoekstradities. Zie voor perikelen rond de terminologie Elias (1998): 52-60.
- ¹⁵ Taylor (1951): hoofdstuk 5, onder de nummers 828-836.
- ¹⁶ Op de verschillende 'lagen' in hals- en rechterraadsels en de verhouding tot de werkelijkheid zal in dit stuk niet worden ingegaan, Zie Elias (1998): 91-101.
- ¹⁷ Ik citeer uit de fotografische herdruk van de *Neue Ausgabe* uit 1921 (1976), nr. 650, 2b, p. 507.
- ¹⁸ Müllenhoff (1983): 37.
- ¹⁹ Citaat van Kretschmer (1899: 154) uit het *Strassburger Rätselbuch*.
- ²⁰ Geciteerd uit Wünsche (1883: 16). Vertaling ME.
- ²¹ Zie Rank (1912) en Róheim (1934/74). Het Engelse citaat is van Archibald (1991: 24), vertaald uit een Italiaanse studie van G. Chiarini over *Apollonius van Tyrus*.
- ²² Tinneveld (1976): nr. 14a. De band bevindt zich in het archief van het Meertens Instituut.
- ²³ Braekman (1985): 52, nr. 152.
- ²⁴ *Macbeth* V.ix.15-16.
- ²⁵ Zie Girard (1978): 32 e.v. en (1987): *passim*.
- ²⁶ Girard (1978): 20. Ook Schoffeleers (1992a: 29) schreef over problematische conflictbeheersing in situaties met een zwak juridisch systeem. Vgl. ook zijn "Moord in de middag" (1988f).
- ²⁷ Vgl. Girard (1978: 59 e.v.); Simonse (1992; 1998: in deze bundel).
- ²⁸ Zowel in 'volks-tradities' als de literatuur: (in de Hebreeuwse traditie) Saul die de gestorven Samuel bezoekt, (in de Grieks-Romeinse traditie) Odysseus en Aeneas die de onderwereld ingaan, (in het middeleeuwse Italië) Dante's *Divina Commedia*.
- ²⁹ *Genesis* 32: 23-33.
- ³⁰ Schoffeleers (1991d): 15.